Присвячую мо'ім дітям

І

На софіївській дзвініці дзвін ударив шість раз. На головніших київських вулицях починали засвічувати ліхтарі. Темнота пилипівського вечора вкрила було густий туман, що з самісінького ранку спеленав Київ; але світ ліхтарів, розігнавши трохи темноту, перемішався з туманом, а олов'яна намітка, мов павутина, знов стала примітною над вулицями. Одсвіт газу, зливаючись з туманом, нагадував ніби щось фантастичне, але фантазія якось не ширилася, не піднімалася вгору: смутними думаннями ворушилася вона в голові, наче і її туман придавлював...

В великі вікна хрещатицьких крамниць вилискувався світ, наче приманював людей в крамниці купувати крам; але не то що в крамницях, навіть і по улиці не видко було людей: хто не хто інколи проїде наборзі; да де-не-де покажеться яка людина, певно, вертаючись з поденщини або шукаючи собі пристановища на ніч.

А ось ще й мрячно-холодиа осіння мряка засіяла наче з сита. Якась неприятна холодна вогкість пронизувала усе тіло. Коли ж хто виривався на улицю, поспішав швидше додому, в хату...

Дніпром починала вже йти осіння крига. Учора пароход приплив востаннє, а сьогодні став вже на зимівлю. На пристані не було ні духа. Дніпро мов замирав на зиму. З гори збігала в його мутна грязюка. Олександрівською вулицею 1 з Хреща-тицької тинялася попід парканом молодиця. Мряка била її прямо в лице і не можна було вгадати, чого у неї мокрі очі — чи

від мряки, чи від сліз. Погляд її був не то щоб погляд божевільної, але якийсь такий тяжко смутний і разом спокійний, наче тупий, що йому недалеко було й до погляду божевільної. Лице худе-худе!.. Латану свитину так змочило, що з неї аж текло... мабуть, давно вона не висихала, або давно вже її мочило. Молодиця йшла тихо, поважно, не хватаючись, видко було, що їй і в таку годину нікуди поспішати, що у неї не було захисту. Ні голосіння вітру, ні мряка, ні холоднеча не здавались небезпечними сій молодиці. З-під хустки на голові вилізло пасмо чорного волосся, при світі ліхтарів дощові крапельки блищали на волоссі наче срібло. Зрівнявшися з повороткою, котра веде вниз до Дніпра поуз Володимирів колодязь, молодиця зупинилася, обперлася на бильця і стала кашляти... Да як кашляти! Здавалось, з того кашлю вилітали слова: "Недовго вже тобі терпіти"...

— Ох! Господи! Як тяжко,— проговорила молодиця, відкашлявшися. Вона ступила кілька ступнів і стала під ліхтарем. З ліхтаря світ упав їй на лице. Жовтяниці не згладили того сліду, котрий залишила на лиці молодість і краса... Погляд трошечки повеселішав, і з глибини запалих очей мигнув і щез той промінь, котрий горів колись в тих очах, ще тоді, як вони були молодими, невиплаканими, тоді, як вона була молода і весела, коли ще вбожество боялось простягти до неї свою суху, кістляву руку...

Єсть ступінь того тяжкого, страшенного, хижого убожества, та ступінь, на котрій з тіла чоловічого стираються усі сліди божого образу... Мені аж страшно нагадати про сю ступінь убожества!.. Я бачив таких убогих, і страшно було дивитися на них!.. На їх лицях не було ніякого виразу, кроме убожества: в сьому виразі, мені здається, поміщаються вирази усього того, що тільки може виявитись під втиском убожества... Ся ступінь убожества не виявилась ще зовсім на лиці тієї молодиці, про котру ми ведемо річ і котру назвемо хоч

Стехою. На Стешиному лиці ще миготіло щось таке симпатичне, що притягувало до себе, наче та розкішна, пишна квітка, котру вже вдарив осінній мороз, котра вже зблякла, котра вже не вичуняє, погибне, але все вона ще не втеряла слідів своєї краси.

II

Вітер подув кріпше; дощ линув буйний; Стеха здригнула від холоду... Вона повернула вправоруч і подалася вниз до Дніпра... От вона зрівнялась з колодязем. Зайшла б в каплицю, приложилась,— так замкнута вже; тільки стовб бовваніє над колодязем... Хотіла перехреститися, пучки заклякли, не можна розігнути...

Темно, тихо, нічого ніде ні щавокне, тільки й чутно, як ще трохи нижче дніпрова хвиля вдариться об берег та й замовкне... Стеха глянула туди, де тече Дніпро... Нічого не видко! Туман повис над річкою і злився з видом... Стеха пішла до берега. От вона на березі.

Придивилася, щось чорніє; то купальні стоять, ще й досі не відведені в захисток.на зимівлю. Стеху наче що поманило в купальні; держачись за бильце, вона в пітьмах стала спускатися по східцях; спустилась, пішла по дошках. Берег вже далеченько!.. Тут, певно, добра глибина. Стеха глянула на воду: біжать хвилі, одна другу доганяють, одна другу скривають. Щось наче шепче Стесі: "Добре ти зробила, молодице, що прийшла сюди! Чого стоїш? Переступи через бильце — да кинься в воду! Скінчиш життя, скінчиш і муки свої. Годі тобі боротись з нуждою; не побореш ти її; вона тебе заїсть і з'їсть. Кінчай! Могила усім однакова, усім дорога в могилу. Хіба не все одно, що сьогодні, що завтра.

-Здається, чим швидше, то краще!.. Ну, помучишся кілька хвилин в холодній воді, зате раз навіки розлучишся із своїми муками!.. Кінчай! Дніпрові хвилі пригорнуть тебе до свого лона!.. Чого боятися? Людей? Хіба людям що до тебе! Байдуже їм, чи живеш ти, чи ні?.. А може, бога боїшся? "Не бійсь!.. Він би тебе простив, дак і прощати ні за що..."

І здалося Стесі, що з води вийшла якась манія, простягнула до неї обидві руки і так приязно, так ласкаво зове до себе!

Що ж! Тільки б ногу перекинути через бильце, посунуться трошки з кладки, шубовсть в воду!.. Всьому кінець! Манія підхватить на руки і не дасть забиться об воду, або об кригу... Чого ж вона жде? Хіба ще мало змокла, хіба ще дощ не пробрав до рубця, хіба ще мало з'їла вона дрижаків?..

III

Стоїть Стеха! Мабуть, не спокусить її манія, мабуть, для неї, для тієї перемокшої і одубілої Стехи, ще єсть що-небудь таке в житті, що приманює її до себе!..

Так!.. З тяжкою журбою згадала вона, що життя їй ще потрібне задля других: вона жінка — у неї єсть недужий, голодний чоловік; вона мати — у неї єсть мала дитиночка... Хто ж їх доглядить, хто їх обмиє, хто стане побиватися біля них, хто їх без неї нагодує?.. Та хіба ж і в неї є чим їх нагодувати? Здалося Стесі, що й водяна манія, і хвилі, і вся вода, і увесь Дніпро зареготалися з неї: чудний, дивний регіт наче покотився по воді... "Чого ж ти йшла сюди? Чого ж ти в таку хвилю тиняєшся по улиці?" — наче хто питав її.

— Ні, ні!.. Не сьогодні, не тепер, не в отсю холодну, холодну ніч!.. Нехай другим разом, може, завтра. Сьогодні

вернуся до них; вони з обіду ще нічого не їли... Піду нагодую їх... а чим же я їх нагодую, у мене ні крихти хліба, ні шага за душею... А колись то не так було... де ж його взяти?.. Хіба вкрасти?.. А де, у кого?

Стеха замислилась.

Стала вона згадувати своє життя.

IV

Згадала Стеха, як була ще вона малою дитиною. Жили вони в селі; родителі її були кріпаки; хатина у них була манесенька, пам'ятує вона, як, було, мати встане рано-ранесенько, протопить у печі, зварить їй в невеличкому горщечку каші, поставить на припічку, на столі положить хліба; підмете хату і йде швидше на панщину; вернеться додому нерано ввечері. А Стеха одна собі просидить у хаті цілий день. А влітку, коли надворі тепло і сухо, вибіжить на улицю, пограється з сусідньою дітворою чи в хрещика, чи в гусей. І весело їй! Байдуже, що батько й мати цілий день тягнуть в ярмі!.. Дасть біг вечір — вони прийдуть, поцілують, попестують свою одиначку — Стеху; вложить мати її спати, і спить вона тихо, спокійно; ніщо її не без-печить, хіба інколи присниться, що сусідова Галя ущипнула її, і вона жахнеться зо сну... А прийде субота — ненька ще до захід сонця вернеться додому: принесе води, нагріє купелю з любистком, з васильками, з м'ятою; змиє своїй Стесі голівоньку, вичеше її гарно; а в недійю вквітчає і побіжить Стеха до церкви. В церкву вона тільки загляне, а більш попустує на цвинтарі з дітьми, посидить на мурашку, інколи полізе на дзвіницю, подивиться, як там дзвонять... З церкви додому; у матері вже й обід готов, борщ з салом, часом молочна каша... Пообідали, тато ляже під хатою, а мати візьме гребінку, сяде у нього в головах да поськає в голові, а Стеха тут, коло них, бігає,

жартує, пустує; весело їй! А вони на неї дивляться не надивляться. Стеха ж одиначка, а до того ще й з себе красива: коси чорні, лице біле, брівки густі, рівні, як шнурочок, очиці карі, да швидкі-швидкі, так і бігають, наче зірки.

V

Згадала Стеха, як вперше побачила вона війта: такий високий, чорний, з довгими, широкими вусами да такий сердитий-пресердитий! Гляне — наче п'ятака дасть! Так від його погляду мороз поза кожею й піде. Прийшов він у хату, у руках ціпок; і шапки не зняв, не казав: "Магай біг!" — а подивився на Стеху та й каже:

— Годі, дівко, гулять! Одинадцятий рік тобі йде, нагулялась доволі; пора й за діло; виходь лиш завтра на тютюн,— чуєін!

Вранці мати одвела Стеху в перший раз на панщину, на тютюн. Дівчат і хлопців на тютюні зібралось багато-пребагато: от якби стільки їх на улиці! То-то б мали напогратись гарно у гусей або в горюдуба! А тут не можна! Тут не до пустоти: тютюнник назирцем ходить, приказує, що не "воля ж", щоб на сонце не дивилися, а допильнували насіння знімати...

Сумно той день — перший день неволі — провела Стеха на панщині; але вернулася додому — байдуже! Помогла ще дещо коло печі матері, повечеряла і знов весела!.. "Тепер і я вже не дитина, а робітниця панська!" — подумала Стеха, і думка, що й вона вже не дитина, звеселила її дитинну душу і серце.

VI

Згадала знов Стеха, як занедужав на панщині її тато, як його, недужого, привезли додому. Сам він нездужав і дверей

перейти; на руках його знесли з воза, внесли в хату, положили на піл. Він тяжко стогнав, нічого не говорив, нікого не пізнавав. А мати вбивалася біля нього: ридала, богу молилася! Вдень була на панщині, а вночі коло недужого. Матері не ослобонили від панщини, тільки на час недугу тата Стеху не ганяли на тютюн, і вона сиділа біля недужого. Вона доглядала його, вона молилася за нього. Стане вона навколішки, згорне на грудях рученята, гляне на образ,— а на образі намальована божа мати; дивиться на образ, слізки з очиць — кап-кап! "Господи! Поможи видужати татові!" — шептала Стеха. Не помогло! На дев'ятий день тато вмер. Бог не вчув її молитви... А вона молилася так щиро, так чисто!

Стеха зітхнула і глянула на небо. Тьма! Страшенна тьма дивилася з неба. Дощ лив. Стесі здалося, що то плачуть хмари. Так плакала і вона, ховаючи свого тата!.. Якою ж страшною звірюкою дивиться небо... "Чи на тому небі єсть той добрий бог, що не вчув моєї молитви! Ні! Бог милосердя і любові не лишає жити в такій темноті, в такій пустоті!.. Ні! Мабуть, він не там живе, або деінде, або його, "милосердного", й зовсім нема?.."

VII

Згадала Стеха, як прийшла ввечері з панщини мати. Тато вже похолов, сусіди-люде обмили і на стіл положили. Уранці прийшли майстри, зробили труну, мати вийняла з скрині два сувої полотна, що дбала на придане Стесі. Один порізали на покривала, на хустки, другий Стеха однесла до жида в шинок; жидівка подивилась, довго вертіла в руках, переміряла на аршин, сховала в скриню, а Стесі.дала дві пляшки горілки да щось там грошей. Гроші усі пішли на свічки, на ладан да попу за похорони. За подзвінне нічим було заплатити, не стало тих грошей; паламар був добрий чоловік — подзвонив на віру. Дячок не пішов на віру читати Псалтиря 2, так обійшлися без

Псалтиря. На поминки з панського двору прислано півпуда круп та пуд гречаної муки. І не взяла мати панського добра — старцям роздали...

VIII

Згадала Стеха, як прийшла воля. Тоді їй п'ятнадцятий ішов. А вона добре пам'ятує: було в піст, якраз в неділю на сорока мучеників З. Вранці приїхав до пана в двір становий, з ним якийсь судовик. Подзвонили в церкву, народу зібралося видимо-невидимо, старе й мале, усе йшло, бо знали, що читатимуть волю. Навіть пани прийшли в нашу церкву, хоч до того зроду не ходили: звісно ляхи, не нашої віри, до костьолу їздили в друге село.

І в церкві, й на цвинтарі така тіснота, що й пучки не можна просунути. Одправив панотець службу, послі молебень за царя, послі прочитав волю в церкві, потім на цвинтарі становий прочитав її. Люде раділи! Дітвора бігала, кричала: "Воля! Воля!" — а пани такі сумні,— швидше додому. Жид думав, що люде з церкви так і привалять в шинок. Де тобі! Ні одна душа й не зазирнула, і без горілки воля усіх впоїла; усі раділи, тільки й не радів один старий-престарий дід Василь Шмигун. Сів собі на деревину під ворітьми, та й сидить такий сумний. Люде до нього:

— Чого, дідусю, сумуєте?

— А ви чого, дурні, радієте? — одрізав він.

— Як чого! Діду-голубоньку! Воля прийшла!..

— Воля!.. Добра воля! Є чому радіти!.. А їстимете що? Дурні!.. Воля без землі! Хіба ж не чули, що на дворових землі зовсім не даватимуть.

— Дарма, діду! Аби воля, заробимо!

— Заробите! З голоду без землі попухнете. Забули хіба, що в нас послі останньої ревізії більша половина села дворові. Що ж вони робитимуть без землі? В наймити підуть до тих, котрим дадуть землю, чи в старці? Ох ви, дурні, дурні! Не розумієте, що без землі погана воля. Се будуть знов нові пани і нові кріпаки!

— Годі! Не віщуй, старий, невідь-чого! — гукнув хтось.

— Діду, діду! Нащо вам землі, аби воля.

— Мені, сину, не треба вже ні землі, ні волі. Мене наділять землею нарівні з усіма, із старцями, із царями: усім по саже-ню... а вам, молодим, без землі тісно буде!

А люде не слухали діда, не до того було. Раділи усі, впилися волею.

ЇХ

Стали люде вольними. Ні Стеха, ні її ненька не ходили на панщину. Землею їх не наділили, бо "ревізських душ" у них не було. Довелося ходити не на панщину, а на поденщину. Піде Стеха куди: чи копати, чи мазати, або влітку сіно гребти, чи жито жати,— заробить за день четвертака, та й годі! Мати стара стала, на роботу нездужає ходити. Ледві справиться дома коло печі, їсти зварить, на городі попорається та, сліпуючи, яку-таку нитку виведе. От і вся робота з неї.

Стеха вже на зрості! Розцвіла наче маківка, не то що парубки, а й попович коло неї моститься. А Стеха ні на коґо й не дивиться. Весело їй! Тільки й журби у неї, що старість матері да благе здоров'я її. "От,— думає вона,— коли б неня були здорові, як би добре було, як би весело жилося".

Згадала Стеха своє перше і останнє кохання.

Стояла тоді надворі весна, все зеленіло, все розцвітало, все жило. Стеху позвали на поденщину, до попа грядки копати. Обідаючи, вона вздріла попового наймита Юрка. Високий, молодий, літ 25, чорнявий, голова в кучерях, з очей так і летить проміння. За обідом сів він обідати поруч Стехи. Гляне на Стеху — Стеха так і займеться, наче хто приском кине на неї. Юрко спустить очі в ложку, а Стеха підведе тихесенько, щоб ніхто не запримітив, свої очі на Юрка. З-під довгих рісниць її, мов блискавка, вдарить на Юрка; Юрко затремтить, ось ложка дрижить у нього в руках, от-от випаде з рук!

Давно се було, літ сім назад, а Стесі здається, що се було ніби вчора, так ясно усе нагадується їй. Ніби вчора вперше сиділа вона біля Юрка; ніби* вчора, вернувшись додому од попа, у неї якось чудно забилось серце, так чудно, як ще ніколи не билося. За день у попа на роботі вона добре упріла, лягти б швидше та заснуть, спочить, набраться на завтра нової сили на поденщину.

Вона б лягла, так сну ж нема. Юрко так і стоїть у неї перед очима. От вона й бачить його, от і голос його чує. Втретє заспівали півні, а Стеха не спить. Голова якась важка, гаряча, наче що коло серця болить. От і світ. Стеха швидше встала, вимела хату, затопила піч; порається, діжу місить, а стара дивиться на неї й сама собі дивується: "Щось з дівкою чудне; не своя вона, ні".

— Чи ти, Стехо, здорова? — питає.

— Здорова, матусю,— й почервоніла, і спустила очі в діжу.

— Гляди, дочко, може б, сьогодні не йшла на роботу.

— Як можна, матусю! Треба йти! Не піду — дома золотого не висиджу; та й панотець розсердиться. Треба йти.

Копає грядки Стеха. Глянь — і Юрко йде до неї з заступом! Вона й обімліла, уся затрусилася, наче чого злякалась.

— Здорова, дівчино! — промовив Юрко.

— Доброго здоров'я! — одказала Стеха і нагнулась витягти з-під заступа коріння.

Щаслива стала Стеха!..

І здалось Стесі, що наче й дощ вже не йде, і вітер стих, і небо прояснилось, і стало так зоряно-зоряно.

Стеха швиденько пішла з тієї кладки, на котрій стояла. От вона й на березі. Куди ж тепер? Куди? Еге, куди йти?.. Зразу поховались зорі, небо стемніло, вітер завив, холодним дощем хвиснуло в очі. Стало Стесі темно, страшно, вона зупинилась на березі, щоб погадати: куди йти?.. Нікуди,

нікуди голову прихилити... "Що ж!.. Хіба вернуться знов на кладку?.." — "А Юрко, а дитина?" — шепнув їй хтось в вухо...

XI

Еге, Юрко! Згадала Юрка й забажалось жити.

Знов спало їй на думку, як вона любилась з Юрком: як вона женихалась, як милувалися... Гарно було!.. Да в спасівку4 занедужала мати і на Головосіка богу душу оддала. Коли б не Юрко, нічим би було й поховати. Усе, що треба було, Юрко роздобув за свої гроші. А попу і дяку за те, що поховали,— одробляла. Попові два тижні гречку в'язала, картоплю вибирала, тютюн у папуші клали, тощо — хіба в хазяйстві мало діла. А в дячка цілий тиждень коло печі ходила да пряла. Аж тепер їй весело згадати, як, було, увечері, як скінчиться у попа робота, вийде вона до колодязя, ніби за водою, а Юрко вже давно тут дожидає її... От вони обнялися, поцілувалися; вона схилила голову до Юрка на плече, а Юрко їй шепче — щебече про кохання, як вони поберуться, як стануть під вінець, як потім житимуть не в наймах, а в своїй хаті... І погляди їх стрінуться, засвітяться коханням і надією... Стеха до нього тільки всміхнеться, а він її притисне до себе, і весело їм! Щасливі вони!.. Світ божий здається їм таким хорошим-прехоро-шим, а люде такими добрими-предобрими, що й сказати не можна!.. Здавалось їм тоді, що в божому світі нема ні нужди, ні неволі, ні вбожества, ні печалі, а єсть тільки одне святе чисте кохання!..

"Дурні ми були! — подумала Стеха.— Думали, бач, у бога усе по-божому, що бог береже людей, наче дітей... ні!.. Ох! Ох! Ох!"

XII

От минула Покрова; умовилися вони з Юрком стати під вінець.

— Звінчайте нас, панотче,— мовляли попу.

— Добре, звінчаю,— каже піп,— а п'ятнадцять буде? Стеху й наче варом обдало, як згадала вона сі слова.

' .— Господи!.. Панотче!.. Де ж нам узяти таку силу грошей, та ми зроду й віку не бачили стільки!

— Не моя вина,— каже панотець,— все од бога... В поті лиця твоего сніси хліб твой...

Зітхнуз Юрко, заплакала Стеха.

— Одслужите! Хіба так! А скільки служитимете?.. Півроку обоє!

— Може, менш положите? Стали торгуватися наче за вола.

Панотець був добрий чоловік, спустив по два місяці. Юрко і Стеха аж до землі вклонилися йому. Повінчав їх.

Згадала Стеха, як вони стояли під вінцем, як їм піп зв'язав руки, як водив їх вкруг стільця, як вона тоді молилася, щиро молилася. Вона нічого не просила у бога, вона тільки молилася; вона сподівалася, що він, святий і милосердний, сам бачить і знає, чого їм треба, те і пошле. А хіба їм багато чого треба було? Не заздрила вона нікому, не бажала ні розкошів, ні багатирства; тільки б їй свою хату, город та земельки, за плуг волів, да щоб Юрко її був здоровий і любив її. От вона пані на всю губу!

XIII

Одслужили вони попові за вінчання і незчулися, як минуло чотири місяці. Одійшли од попа. Куди ж їм йти? Після матері лишилася хата, пани одібрали, звісно, панська. Пішли в сусіди

до козака. Дав їм козак Ломака хату, шматочок городця і вимовив, щоб за те вони влітку одробили: Юрко тиждень косив, а зимою два тижні молотив; а Стеха два тижні жала да напряла три півмітки. "Нехай йому легко лежати! — подумала Стеха.— Коли б не він, ніде б було й прихилитися. Нехай над ним земля пером!"

Старенька була хатка, а любо Стесі в ній жилося. Віконце виходило в задвірок. На задвірку Стеха насадила м'яти, васильків, кущ півонії попадя подарувала. Було, тільки що займеться на світ, Юрко, здоровий, веселий, встане, вмиється, богу помолиться, поцілує свою Стеху, хліба за пазуху, косу на плечі — і на роботу. А вона прибере в хаті, серп за пояс — да на ниву. Вона все літо жала за сніп. П'ять кіп зажала. А Юрко заробив на подушне, да ще зосталося на пару овечат, підсвинка купили і теличку. Сяке-таке обійстячко, а все-таки своє завелось. Щаслива вона тоді була. Здавалося їй, що те щастя ніколи не мине, ніколи не покине їх.

Отже, й минуло! О господи! Коби те щастячко вернулося ще хоч на часочок, хоч би на годиночку. Коли б милосердний схотів вернути їм те щастя, вона б помолоділа, вона б ожила, вона б спочила з своїм Юрком.

"Може, може! — подумала Стеха.— Може, й вернеться! У бога все готово... та де!.. За що ж він нас покарав? За що? Хіба за те, що ми любилися? Хіба ж за любов карають! Так за що ж?"

А кара була велика...

Однієї ночі пожежа злизала усе, наче корова язиком. Нічого не винесла, хоч і виносити було тільки одну бодню!.. В чім спали, в тім тільки й зосталися.

Згадала Стеха, як вона серед ночі, простоволоса, боса, в одній сорочці, стояла на городі і дивилася, як огонь пожирав її добро! Як вона голосила, знімала руки до бога... А тоді вона просила його, просила, щоб потухла пожежа, щоб хоч бодню винести, нічого не помогло! Зісталися шматочки тільки. Спасибі, добрі люде запомогли: хто дав запаску, хто хустку. Зодяглі добрі люде. А Юрко! Юрко трохи з глузду не подався. Ні за що було й рук заложить, хоч вмирай. Спасибі, панотець визволив, прийняв на роботу за хліб. А тут під'їхав якийсь пан чи окомон з цукрового заводу, на роботу наймати. Такий той пан був милостивий, так він. і тепер наче перед Стехою стоїть, трохи високий, товстий, пузатий, чорний, аж жовто-оливковий, мов той циган, з вусами, бородою, а губи од жиру аж одвисли. Умовилися Юркові шість, а Стесі три карбованці на місяць, хліб і харч з завода. Плата добра.

Приїхали в завод. Юрка приставили до машини, а Стеху до тертушки. Робота не що важка, з досвітка до обіду, а з обіду до пізнього вечора; більш нічого Стесі не загадували, кроме тільки підкладати буряки в тертушку. Не трудна робота, тільки що ввечері спина кріпко боліла, звісно, увесь день нагиналася. Окремої хати їм не дали, а жити в гурті з усіма робочими — то й що то ж за життя! Аби переночувати, а то увесь день на роботі. Ночувати затісно було: один поуз другого, соломи наносили доволі, мабуть, давня солома; бо трохи цвіллю несло від неї і перетерлася-таки чимало; але проте байдуже, м'якше спати на потерусі.

В перший день Стесі здавалося, що се не завод, а дійсне пекло, що се не люде, а якась нечиста сила орудує — така стукітня, гуркотня, тріскотня, душно, темно, вонюче. Здавалося, що вона ніколи не привикне до сього пекла, настоящего пекла, де замість чортів заводчики й машини видавлюють сік з робочих. Байдуже! Привикла, чоловік, та ще наймит,— мусить до всього привикати.

Привикла Стеха й до цвілого хліба; привикла й до кулешу, що крупина від крупини на цілі гони; привикла спати на гнилій соломі, вставати з півнями, лягати з панами; привикла до шести годин без перерви стояти під тертушкою і вергати з долівки буряки. Привикла! Навчить біда коржі з маком їсти. До одного тільки й не привикла Стеха. Щодня, було, і той жовто-оливковий циган-пан прийде до тертушки, стане, стоїть, люльку смокче да все задивляється на Стеху. І чого він так дивиться на неї?

Може, жалував, що така молода, гарна молодиця да на такій важкій роботі, та ще й за таку дешеву плату? А може, й що інше він думав, задивляючися на Стеху. Хто його зна! Чужої душі не вгадаєш...

Остобісів він Стесі, розказала вона Юркові.

— Покиньмо, Юрку, отсей гаспидський завод!

— Добре, Стехо, покиньмо! А куди ж підемо?

— В своє село. Скільки у нас грошей зароблених є?

— А скільки ж! Давай лічити.

— Полічимо. Карбованців з п'ятдесят заробили... сума велика.

— Що ж, Стехо, добудьмо до місяця та й амінь!.. І не гадали вони, яке їм лихо складеться.

Другого дня Юрко якось не поберігся: вхопило колесо його за полу та й притиснуло до стіни ногами. Поки-то збіглися

люде, поки вирятували, так йому ногу розчавило, якраз у самій ступиці.

Взяли Юрка в больницю, півроку його там гоїли; Стеха вбивалася коло нього, і день і ніч не відходила від нього. Видужав, хоч замість ноги добув милицю, та все ж живий чоловік.

Прийшло діло до розщоту, а той самий циган-пан і розщитував: "Ви,— каже,— вдвох заробили п'ятдесят карбованців, та за те, що гоїли Юрка, з вас треба б взяти сорок карбованців; ну, то нехай гріх пополам — візьмемо тільки двадцять... От вам і тридцять карбованців, беріть!"

Сплеснули Юрко і Стеха руками! Нічого не вдієш, треба брать!..

— Куди тепер подамося, Стехо? — спитав Юрко.

— Куди знаєш, чоловіче.

— Хіба в старці. Юрко залився слізьми...

XV "

Згадалося Стесі, як вони прийшли в Київ. Як вона вперше побачила св. Лавру 6, як у неї забилося серце сподіванням на ласки печерських владиків. Ченці їх привітали, пустили ночувати, даром цілий тиждень годували. Намолились богу досхочу. Пішла Стеха шукати собі місця. Печерські вгодники заступилися, помогли. Знайшла вона місце у жида на Подолі, за два карбованці місяць. А Юрко став за сторожа...

Минуло більш півроку.

Давно вже Юрко і Стеха благали Пречисту 7, щоб благословила їх дітьми. Пречиста вчула їх молитву і якраз тоді, як їм і самим доводилося голодувати, благословила їх дитиною. Жиди не схотіли держати Стеху. "їди,— кажуть, — роди де знаєш, дитину оддай куди на харчі, а сама приходь, знов візьмемо..."

Пішла Стеха, у сторожці біля теріз родила сина. Сама й бабувала. Юрко пішов шукати кумів. Якогось сліпого солдата знайшов, спасибі попу, охрестив, гарне ім'я дав, Василем нарік і небагато взяв — тільки коповика.

Настала осінь, у сторожці печі нема, холодно; дитина застудилася, занедужала; а тут і на Юрка напав недуг. Що ж його діяти? Пішла б знов у наймички, ніхто з дитиною не бере. Залишити свого Василечка на чужі руки? Ні, ні! Нема сили: "Воно ж моє, моє рідне, моє єдине, я ж його мати!.. Та як його йти; на кого покинути Юрка? Хто його доглядатиме?.."

Люде якісь порадили одвезти Юрка у больницю. Тяжко везти у больницю... та що ж, не краще й в сторожці. Пішла в одну больницю, в другу, в третю; ніде не беруть, місця, кажуть, нема. До вечора ходила та й доходилася до того, що пішла на Дніпр, щоб кинутися в воду...

Прийшла... і не кинулася...

XVI

Так в одну годину в жилах Стехи пробігли споминки усього життя її... Темне, безрадісне, смутне, тяжке життя, а покинути його жаль стало, не за себе, жаль за їх — за чоловіка, за сина...

Спустила Стеха голову на груди, а дощ лив їй за шию і лив... Вона глянула на Владимирів колодязь, думала побачить на версі хрест; не видно, сховався і він в тумані... Стеха хотіла перехреститися, та рука не піднялася, пучки заклякли.

Вона повернула вправоруч, на Поділ, поуз дров'яні двори... "Куди ж його повернутися? Що діяти?.. Просила, молила, робила, нічого не випросила, нічого не вимолила, що заробила, усе марно пішло... Чи не краще буде піти вкрасти? Кажуть, гріх; нехай і гріх, нехай він ляже на мене, а я визволю Юрка і Василька... Піду... Куди ж я піду красти?.. Чи ж зумію? І красти треба уміти!.."

Як павук опутує в павутиння муху, так оті сумні гадки опутували Стеху... Колись вона злякалась би їх, стала б молитися, щоб святий одвернув од неї ті думки. Тепер — ні! Молилася вже й так доволі, а лякатися чого? Хіба її життя не страшніше тюремного? Хіба дивитися, як її любий чоловік і син лежать недужі з голоду і холоду, легше, ніж дивитися, як сковують ноги у залізне путо, щоб погнати у Сибір?.. Хіба...

Стеха не додумала — щось ззаду так луснуло їй по голові, що вона як сніп покотилася в грязюку на кам'яну мостову!.. Біля неї стояв якийсь чоловік і шукав, де у неї кишеня...

— От тобі й поживився! Нічогісінько! — промовив він сам про себе.— Тільки дармо руки попоганив, хоч би тобі так!... Давай хоч хустку зніму... Пляшку пива за неї можу добуть!

З сим словом він зцупив з Стешиної голови хустку і потяг повагом на Поділ... Вітер рянув наче звір... дощ линув наче з відра...

XVII

Другого дня Стеху знайшли мертвою з пробитою головою. Прийшла поліція, подивилася округ, списала усе що слід по закону...

— Хто отся молодиця? — питав поліцейський.

— А бог її знає... раба бржЯ!..— промовив хтось збоку... Того ж вечора з сторожки, що біля теріз, десятники винесли

і положили на віз двоє мерців: чоловіка і манюсенького хлопчика. То були Юрко й Василько. Не діждався Юрко жінки, а Василько нені, опухли з голоду.

— Куди везти? — спитав погонич.

— Звісно куди, до анатомическього театру,— одповів.

— Йо! — гукнув погонич на коня...

XVIII

В театрі, мов умисне, на однім столі положили Юрка, Стеху і Василька. Лікар почикрижив їх на шматки і довідався, що Стеху вбито, а Юрко і Василько вмерли з голоду... В одну труну скидали шматки і кістки усіх трьох — вкупі лежатимуть усі троє...

1874 р.

1 Олександрівська вулиця — тепер нижня частина вул. Кірова та вул. Сагайдачного. Забудова вулиці почалася з середини XVIII ст.; у 1750— 1755 рр. на ній споруджено царський Мар їїнський палац.

2 Псалтир — книга псалмів, одна з біблійних книг Старого завіту. Складається з 150 релігійних пісень (псалмів), які виконуються під час богослужіння.

3 ...Н а сорока мучеників — церковне свято, що відзначається 9 березня за старим стилем, під час великого посту.

Спасівка — піст, що припадає на кінець літа (з 1-го по 15 серпня за старим стилем).

5 ...н а Головосік а...— Церковне свято, яке припадає на 29 серпня, за старим стилем. За біблійною легендою, у цей день було страчено Іоанна Хрестителя (за намовою дружини царя Ірода йому було відтято голову).

6 Лавра. — Мається на увазі Києво-Печерська лавра, давній (з 1051 р.) руський монастир, з 1598 р.— лавра. Одним із його засновників був Антоній Печерський. Києво-Печерська лавра відіграла значну роль у розвитку давньоруської та української культури. З 1926 р. Києво-Печерську лавру оголошено державним заповідником-музеєм.

7 ...б л ага л а Пречист у... — Тобто молилася Богородиці, матері* божій.